

To par kopper fra Gammel Estrup - en historie om porcelæn, kaffe, te og chokolade i 1700-tallet

Af museumsinspektør Marie Aaberg Andersen

I sommeren 2007 fik Gammel Estrup – Herregårdsmuseet fint besøg af to af herregårdens tidligere beboere. I forbindelse med udstillingen *Til the på Gammel Estrup – kgl. sølv og porcelæn* om 1700-tallets tre store modedrikke: kaffe, te og varm chokolade, lånte museet en lang række kaffe- og teservicer i sølv og porcelæn fra blandt andet Det Kongelige Sølvkammer og Kunstindustrimuseet. Blandt de mange smukke genstande var to par elegante porcelænskopper dekoreret med de smukkeste 1700-tals kineserier.¹ Kopperne var fremstillet på Europas første porcelænsfabrik i Meissen omkring 1725 og hører således til blandt de tidlige europæiske kaffe- og teservicer i porcelæn.

*De to par kopper er fremstillet på Europas første porcelænsfabrik i Meissen omkring 1725. Kopperne tilhørte i mange år slægten Scheel på Gammel Estrup, men kom i 1921 til Kunstindustrimuseet i forbindelse med lensafløsningen. I sommeren 2007 var de to kopper midlertidigt udstillet på Gammel Estrup i forbindelse med udstillingen *Til the på Gammel Estrup – kgl. sølv og porcelæn*. Foto: Pernille Klemp, Kunstindustrimuseet.*

Siden 1921 har kopperne har siden 1921 været en del af Kunstindustrimuseets samling, men før den tid tilhørte de den adelige slægt Scheel på Gammel Estrup. På Herregårdsmuseet var glæden over „fundet“ af kopperne selvsagt stor. Siden museets start i 1930 har man tilstræbt at indsamle så meget af Gammel Estrups oprindelige inventar som muligt eller i hvert fald kortlægge, hvor det kom hen, efter at herregården i 1926 blev afhændet, og inventaret blev spredt for alle vinde.

Om kopperne oprindeligt er kommet til Gammel Estrup allerede i 1700-tallet, og om de måske endda er bestilt på Meissenfabrikken af Gammel Estrups daværende ejer, Christen greve Scheel, ved vi ikke. De figurerer ikke i nogen af de for os kendte inventarier og skifter fra Gammel Estrup i 1700- og 1800-tallet, men her er husets porcelæn i det hele taget ikke udspecificeret, så de kan meget vel have været der alligevel. Sikkert er det imidlertid, at den hovedrige godsejer og hans hustru, Augusta Winterfeldt, med deres enorme rigdom og position i samfundets top udmærket kan have drukket te af kostbare porcelænskopper fra Meissen. Det er nemlig ikke uden

grund, at Meissenporcelænet er blevet kaldt „Europas hvide guld“. Pris og pragtudfoldelse var i top, og de kostbare kaffe- og teservicer var således forbeholdt samfundets elite, og her hørte Gammel Estrups ejere til. På sin vis er de to kostbare kopper fra Meissenfabrikken et udmærket udgangspunkt for denne lille historie om den europæiske elites fascination af det kostbare porcelæn i 1700-tallet.

Østens skatte

Historien starter egentlig længere tilbage i en tid, hvor Europas fyrster og adel sværmede for det eksotiske Østen og især for Kina. Kinesiske varer, som for eksempel lakarbejder, te, silke og navnlig det eftertragtede porcelæn, blev i løbet af 1600-tallet højeste mode blandt den europæiske elite. Begejstringen for porcelænet var stor, og skib efter skib gjorde den farefulde tur fra det fjerne østen til de europæiske havne. Herfra blev deres kostbare last formidlet videre til Europas købestærke og modebevidste elite. På slotte og herregårde etablerede fyrster og adelige porcelænskamre, hvor væggene var smykket fra gulv til loft med de eftertragtede kostbarheder. Samtidig blev hele taffelstel - dekoreret med blandt andet adelsslægternes våbenskjolde eller andre udvalgte dekorationer - bestilt hos de købmænd, der sejlede på Østen. Men her stoppede begæret efter de eksotiske varer ikke; af økonomiske og prestigemæssige årsager ønskede Europas fyrster at gøre kineserne kunsten efter og fremstille de eftertragtede varer i deres egne lande. Det lykkedes da også i vidt omfang, og mange smukke

kineserier er blevet skabt på europæiske værksteder. Men det skete ikke uden sværdslag, og navnlig fremstillingen af det stærkt eftertragtede porcelæn voldte de europæiske fyrster problemer. Først i begyndelsen af 1700-tallet lykkedes det omsider europæerne at knække porcelænets kode.

De varme drikke – fra lægemiddel til elitens luksusdrik

Stærkt medvirkende til porcelænets popularitet hos den europæiske overklasse var fremkomsten af et andet af 1700-tallets helt store modefænomener: kaffen, teen og den varme chokolade, som den europæiske elite hurtigt lærte at drikke af små, elegante porcelænskopper.

Historien om de varme drikkes vej til Europa startede med de store opdagelsesrejser. Med udforskningen af nye kontinenter fulgte kendskabet til fremmede landes skikke, og i løbet af 1500- og 1600-tallet lærte europæerne de tre eksotiske drikke at kende. Te fra Kina og Indien, kaffe fra Arabien og Etiopien og chokolade fra Sydamerika. Fra så forskellige og fjerne egne kom de varme drikke til Europa. Alligevel havde de flere lighedspunkter: de var alle nydelsesmidler med opkvikkende virkning, som i begyndelsen blev betragtet som medicin, der skulle købes på apoteket. Efterhånden blev de varme drikke velhavernes og de privilegeredes luksusdrikke for siden at ende som almindelige dagligvarer for folket.

Som lægemidler blev de varme drikke tillagt alverdens helbredende virkninger. Chokoladen var berøm-

met for sin styrkende virkning på gamle og syge. Kaffen var intet mindre end et universallægemedel, der blandt andet rensede blodet, holdt den trætte vågen, styrkede leveren og galden, lindrede luft i tarmene og gjorde den fulde ædru. Teen hjalp mod snart sagt alt, og tidens medicinske afhandlinger anbefalede ikke mindre end 50 kopper dagligt, og helt op til 300 kopper om dagen blev betegnet som uskadeligt.

I slutningen af 1600-tallet fik det franske hof smag for kaffe, te og chokolade som nydelsesmidler. Solkongen Ludvig XIV's hof i Versailles var centrum for Europas aristokratiske mode, og med hoffets accept af de eksotiske drikke som andet end lægemidler var vejen banet. Ikke alle var dog lige begejstrede for den nye mode. I et brev fra begyndelsen af 1700-tallet beklager Ludvig XIV's svigerinde, hertuginde Elisabeth Charlotte af Orléans, sig over smagen af de tre modedrikke ved hoffet i Versailles: *„Te kommer mig for som hø og mæg, kaffe som sod og vikkebønner og chokolade er mig for sød, jeg kan ikke lide noget af det, og chokoladen giver mig mavepine....“* Men lige meget hjalp det – de tre drikke var kommet for at blive og deres popularitet bredte sig efterhånden til resten af samfundet.

Offentlige kaffehuse og private saloner

I det offentlige rum skød kaffehusene op på stribe. Her mødte borgerskabet og adelen hinanden på tværs af samfundsskel og røg, digtede, afsluttede forretninger, læste aviser og diskuterede samfundsforhold. Kaffen og de andre opkvikkende drikke fik diskussionerne

til at gå højt, og kaffehusene var på mange måder arnesteder for nye ideer og revolutionære tanker. Kaffehusene var derfor populære og spredtes med stor hast i de europæiske storbyer. I Paris var der i 1716 ikke mindre end 300, og ved århundredets slutning var tallet steget til omkring 900. Mens de offentlige kaffehuse længe var mændenes område, spillede kvinderne den toneangivende rolle i elitens private saloner. Siden 1600-tallet havde salonerne været midtpunkt for selskabslivet. Her traf dannede mennesker hinanden og diskuterede litteratur, kunst og teater. Salonerne opstod i Frankrig i begyndelsen af 1600-tallet, da en kvinde ved navn Marquise de Rambouillet var blevet så træt af opførslen blandt den franske konges hofmænd, at hun holdt sig hjemme fra selskaberne i Louvre. Den begavede dames hus blev samlingssted for en udsøgt kreds af forfattere og fornemme herrer og damer. Her opvartede de hinanden med digte og breve, og hørte forfattere læse deres værker op. Salonerne bragte konversation og åndrigheid på mode i Frankrig, og efterhånden bredte de sig til resten af Europa. I denne nye selskabsform var kaffe, te og chokolade de ideelle, åndsforfriskende drikke.

Nye vaner

De varme drikkes store popularitet, først i de bedrestillede kredse og siden også hos de mindre begunstigede, kom til at betyde store forandringer i europæernes livsmønster. Tydeligst viste det sig i forbindelse med alkoholforbruget. Indtil begyndelsen af 1700-tallet drak man øl til både hverdag og fest. Af hygiejnemæs-

Rokokoens små saloner på elitens slotte, palæer og herregårde dannede en velegnet ramme om 1700-tallets intime kaffe- og teseancer. Her er det Rokokokabinettet på Gammel Estrup, hvor der er dækket op til te med Gammel Estrup - Herregårdsmuseets eget ostindiske porcelæn på et smukt lakbord fra 1700-tallet. Foto: David Slater.

sige årsager var det ikke tilrådeligt at slukke tørsten i vand, hvorfor øl og brændevin blev drukket i rigelige mængder hele dagen i alle sociale lag. Men efterhånden som navnlig kaffen og teen vandt frem, gav de varme og opkvikkende drikke den sløvende alkohol kamp til strengen. Navnlig i forbindelse med morgenmåltidet var forandringerne tydelige. Hidtil havde morgenmaden været baseret på øl, og de fleste foretrak, som den ovenfor nævnte hertuginde Elisabeth Charlotte af Orléans, øllebrød eller kålsuppe med flæsk om morgenen. Men efterhånden vandt kaffen og, hos de bedrestillede, chokoladen frem som de foretrukne morgendrikke, og allerede hertugindens søn, hertug Philippe af Orléans, blev en stor tilhænger af varm chokolade. I sin tid som regent drak han chokolade i sin morgenmodtagelse, mens en udvalgt kreds af hoffolk overværede ceremonien; man kaldte det „at blive inviteret til chokolade“. De nye vaner bevægede sig efterhånden nedad i samfundet, og nu startede dagen med en opkvikkende drik i stedet for en sløvende.

Kander af sølv og kopper af porcelæn

Da kaffe, te og chokolade blev moderne blandt den europæiske elite, opstod der uforudsete problemer. Der manglede alle redskaber og tilbehør til opbevaring, tilberedning og indtagelse af de nye, eksotiske drikke. Gamle ting kunne delvis bruges og tilpasses de nye behov, men helt andre måtte også fremstilles. Det gjaldt blandt andet kaffemøller, ristetromler og chokoladepiskere til tilberedning af drikkene. Til serveringen fik man behov for særlige kander, skåle og

potter. Dertil kom hidtil ukendte genstande til det dækkede bord som for eksempel tedåser, teskeer, tænger til sukker, dåser til opbevaring, kaffe- og temaskiner (samovarer) og meget andet.

En lang række af de nye genstande blev fremstillet i sølv. Det var et velkendt og yndet materiale hos den europæiske overklasse, og yderst velegnet til mange af de nye genstande. I løbet af 1700-tallet fremstillede mestre over hele Europa kostbare kaffe- og teservicer i sølv til fyrster og adel. Men på grund af sin varmeledende effekt duede sølvet ikke til at drikke den varme kaffe, te og chokolade af. Dertil egnede det elegante og kostbare porcelæn sig langt bedre.

Europas hvide guld

Kineserne havde i århundreder drukket te af små, hankeløse kopper af porcelæn. Det fine materiale passede perfekt til formålet; det ledte ikke varmen, som sølvet gjorde, så man risikerede ikke at brænde fingrene på det. Samtidig var det så smukt og eksotisk, at tidens kinafascinerede elite straks faldt for det. Med te- og kaffeservicer i kostbart porcelæn så fyrster og adel virkelig mulighed for at vise ikke blot deres økonomiske formåen, men også at de var med på den allernyeste mode. Der var blot et problem; europæerne kendte ikke selv teknikken bag fremstillingen af porcelæn, så det måtte importeres den lange vej fra det fjerne østen.

Først i begyndelsen af 1700-tallet lykkedes det for første gang at fremstille ægte porcelæn i Europa. Forud for gennembruddet i porcelænsfremstillingen var gået

På Gammel Estrup – Herregårdsmuseet findes endnu en række ostindiske porcelænsgenstande fra før europæerne selv lærte at fremstille porcelæn, og de kostbare varer måtte importeres den lange vej fra østen. Her er det blandt andet tallerkener fra K'ang hsi-perioden (1662 – 1722) af typen "famille verte" ("den grønne familie"). Tallerkenerne er en del af et større stel, som har tilhørt familien på Gammel Estrup i generationer, før stellet forsvandt ud af slægtens eje i 1926. Siden museets grundlæggelse i 1930 er det lykkedes at generhverve flere af de smukke tallerkener til museets samling. Også det ostindiske teservice, sølvtøjet og vinglassene fra det norske glasværk Nøstetangen, har oprindeligt tilhørt Scheel-slægten. Gennem en aktiv indsamlingspolitik er det alt sammen siden kommet tilbage til Herregårdsmuseet. Foto: Kirsten Nijkamp.

en regulær kappestrid mellem de europæiske fyrster for at blive den første, der frembragte det kostbare porcelæn. Vinderen af kapløbet blev August den Stærke af Sachsen. Efter mange forsøg var det lykkedes hans apotekerudlærte guldmager Johann Friedrich Böttger at fremstille ægte porcelæn, der i kvalitet kunne måle sig med det østasiatiske. Dermed var grunden lagt til Europas første porcelænsfabrik i 1710 i byen Meissen i fyrstendømmet Sachsen. Bestillingerne begyndte hurtigt at strømme ind, og navnlig store ordrer fra fabrikkens ejer, kurfyrst August den Stærke, var en vigtig drivkraft i fabrikkens første år. Kurfyrsten var nærmest besat af porcelæn, og i ønsket om at vise sine skatte frem i passende omgivelser skabte han hele palæer, som udelukkende var beregnet på at rumme hans enorme samling af porcelæn fra Østen og Meissenfabrikken. Men også fra Europas øvrige fyrstehuse og velhavere var efterspørgslen efter dette „Europas hvide guld“ stor.

Efter 1720 begyndte Meissens storhedstid for alvor med det, som er blevet kaldt „den maleriske periode“, hvorfra også de to par kopper fra Gammel Estrup stammer. Perioden blev indledt, da maleren og farvekemikeren Johann Gregorius Höroldt blev ansat på Meissenfabrikken i 1720. Indtil da var det ikke lykkedes at fremstille farver, som efter brænding havde en tilfredsstillende kvalitet. Med Höroldt startede en udvikling inden for porcelænsdekoration, der havde sit udspring i kendskabet til forskellige porcelænsfarver (emaljefarver) og brugen heraf. Forbilledet var fra starten de østasiatiske dekorationer, men efterhånden

udviklede Höroldt sin egen stil med fantasifulde malerier af livet blandt kinesere og japanere – de såkaldte „Höroldtkineserier“. Dekorationerne på kopperne fra Gammel Estrup er klassiske eksempler på denne stil. De viser lette, farveglade og silhuetagtige billeder af kinesere, der blandt andet fanger fugle og spadserer med parasol i haven blandt eksotiske fugle. Som det er karakteristisk for Höroldtkineserierne er motiverne omkranset af rigt forsilrede rammer med guldkonturer omkring brunlige fyldninger med ornamenter i rødt og purpur. Den pragtelskende europæiske elite var vilde med disse tidlige, farverige europæiske kineserier på det tynde, elegante porcelæn, og mange te- og kaffestel blev bestilt af Europas elite på fabrikken i Meissen.

Om greven på Gammel Estrup i lighed med Europas øvrige adel bestilte sit kaffe- og teservice direkte fra fabrikken i Meissen i begyndelsen af 1720'erne, ved vi som nævnt ikke. Derfor ved vi heller ikke med sikkerhed, i hvor mange år kopperne var på Gammel Estrup. Kun at de i 1921 blev indlemmet i Kunstindustrimuseets samling sammen med andre porcelæns-genstande fra Gammel Estrup. Af Kunstindustrimuseets optegnelser kan vi se, at museet fik tilbudt de to par kopper af *lensnævnet*, som var den instans, der skulle træffe afgørelser i forbindelse med *lensafløsningsloven* af 1919. Med loven fra 1919 ophævedes alle len, stamhuse og fideikommissgodser, og staten opgav sin hjemfaldsret på godserne.² Til gengæld

*Gammel Estrups ejer Christen greve Scheel (1695 – 1731) og hustruen Augusta grevinde Wintherfeldt (1697 – 1740) tilhørte 1700-tallets økonomiske og sociale elite, som var hovedaftagere af det kostbare porcelæn fra Europas første porcelænsfabrik i Meissen. Det kan meget vel have været i deres tid på Gammel Estrup, at de to kopper kom i slægtens eje.
Fotos: Roberto Fortuna.*

for frigørelsen af ejendommen skulle de implicerede godsejere blandt andet betale en afgift, der svarede til 20-25% af ejendommens værdi til staten. Det kunne dreje sig om store summer, og mange herregårdsejere måtte betale dele af afgiften med værdifuldt inventar, som havde været i slægtens eje i generationer. På Scheel-slægtens stamhus, Gammel Estrup, var den økonomiske situation i 1920'erne langt fra så gunstig som i glansperioden i 1700-tallet. Af slægtens tidligere besiddelser var kun Gammel Estrup tilbage, og der var ikke meget tilovers til betaling af afgiften til staten, da stamhuset skulle overgå til fri ejendom. Greven på Gammel Estrup var derfor i lighed med

sine standsfæller henvist til at betale en del af afgiften med dele af herregårdens inventar – deriblandt de to yderst værdifulde kopper fra Meissen.

De to kopper havde således været borte fra Gammel Estrup i knap 90 år, da Kunstindustrimuseet med stor venlighed lånte dem ud til Herregårdsmuseets udstilling *Til the på Gammel Estrup – kgl. sølv og porcelæn* i sommeren 2007. Her stod de i herskabets gamle spisestue omgivet af kaffe- og teservicer i 1700-tals sølv fra Det Kongelige Sølvkammer til stor glæde for museets besøgende og ikke mindst museets personale.

Litteratur

- Antonsen, Inge Mejer: „Omkring en chokoladekande“, i Budstikken, 1960.
- Clemmensen, Tove og Mogens B. Mackenprang: *Kina og Danmark 1600 – 1950. Kinafart og Kinamode*, Nationalmuseet, København 1980.
- Erikson, Gunilla: *Europæisk porcelæn*, København 1971.
- Hannover, Emil: *Det Danske Kunstindustrimuseums virksomhed 1920-21*.
- Schiedlausky, Dr. Günther: „Kaffe, Te og Chokolade. Indflydelsen på europæisk kultur“, i Ole Villumsen Krog (red.) *Flora Danica og det danske hof*, København 1990.
- Schivelbusch, Wolfgang: *Paradiset, smagen og fornuften. Nydelsesmidlernes historie*, 1980.
- Sonntag, Hans: *Meissen – porcelæn gennem tre århundreder*, Museet på Koldinghus 2000.
- Fihl, Anders m.fl. (red.): *Kaffe og kage, te og chokolade*, Museet på Koldinghus 2007.

Noter

- 1 „Et par kopper“ betyder i denne sammenhæng én kop og én tilhørende underkop.
- 2 En lang række af landets største godser var fra den tidlige enevælde og herefter blevet samlet i lensgrevskaber, lensbaronier, stamhuse og fideikommissgodser, der gik udelt i arv til den førstefødte søn i besidderfamilien, eller nærmeste mandlige arving, hvis der hverken var sønner eller døtre. Uddøde slægten, faldt godset tilbage til kongen eller staten. Denne „hjemfaldsret“ opgav staten med lensafløsningsloven, og godset blev frit.